

Виступ на міжнародному культурному форумі «Кам'яний острів» в рамках круглого столу «Психологія та література»

Тема нашої сьогоднішньої зустрічі **УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАУРНА СЬОГОДНІ - НАЦІОНАЛЬНЕ, ЛОКАЛЬНЕ, ГЛОБАЛЬНЕ**, актуалізувалась через поєднання багатьох чинників – власне художніх і суспільно-політичних. Це переосмислення проблематики етнонаціональних ідентичностей в умовах конфліктів та агресії на Сході України, інтенсивність взаємодії – добровільної та вимушеної – комунікації між різними регіонами України, різними мовами – українською та російською, а також і власне естетичні чинники – зміни статусу та ролі книги та читача за умов пост-сучасності.

Національне самоусвідомлення та самовизначення, що часто стає дискутованим питанням, бере свій витік з **ТЕКСТІВ** культури в найширшому розумінні. Наразі ведуться палкі дискусії щодо актуального статусу художньої літератури та читання в структурі культурного споживання та культурного досвіду людини. Якщо раніше художня література була **етичним каноном** для формування «ідеальних моделей», джерелом для запозичення схем поведінки, то за сучасних умов ці ролі перебирає на себе аудіовізуальна культурна продукція (мас-медіа, кінофільми, телебачення досвіду. Книга як культурний феномен сьогодні виступає в іншій якості, аніж за умов модерного суспільства, втрачаючи частку притаманних їй раніше функцій, частково перебираючи на себе нові. Так само і бачення етнонаціональної ідентичності і етно-акцентований спосіб ідентифікації переосмислюється. Він змінює своє значення від об'єднувачого, **НАЦІОНАЛЬНОГО** до такого, що артикулює локальності, **РЕГІОНАЛЬНІ** особливості ат специфіку.

Це не є однозначно ані «добре», ані «погано», а є лише соціальним фактом, але ми можемо позначити як дослідники і просто досвідчені читачі те, що наголошення на регіональних особливостях в літературі, з одного боку,

посилює усвідомлення читачами своєї «малої батьківщини», її культурної значимості, а з іншого боку, відсутність або мала представленість НАЦІОНАЛЬНОГО культурного канону, універсального для всіх регіонів, сприяє скоріше вкоріненню локальної ідентичності («Крим-це України», «Маріуполь-це Україна»), аніж загальнонаціональної («Єдина країна/Едина страна») тощо.

Взаємозв'язок літератури та етнонаціональної ідентичності не є очевидним, але поширеність феноменів «національних літератур» попередніх століть свідчить про його наявність. Глобалізаційна культура підриває їхнє вкорінення, але не позбавляє літературу здатності залишатись практикою самоописання соціуму і бути репрезентантом ідентичностей. Українська література, створювана українською мовою у національній державі з 1991 року, може розглядатися як засіб етнонаціонального самоусвідомлення. Цьому є не тільки історичні, але й методологічні обґрунтування. Трансформації у полі української літератури, що відбуваються протягом останніх десятиліть, призводять до продукування оновлених форм етнонаціонального та етнокультурного представництва, втіленого як у художньої літератури, так і в супутніх їй текстах.

Розуміння та пояснення цих процесів потребує усвідомлення змін у статусі художньої літератури як культурного посередника та специфічного поля смислів, у її ролі як інструмента соціалізації, засвоєння культури, зокрема і етнонаціональної. Власне, в актуалізації нових концептуальних та методичних рішень, що наближують нас до цього усвідомлення, і полягає наукова проблема дослідження.

Наскрізною *метою* дисертації було визначення статусу художньої літератури та засобів її участі у формуванні та відтворенні етнонаціональної ідентичності. Вона була реалізована через низку завдань – розробку концептуальної моделі аналізу українського літературного простору через обґрунтування розуміння літератури як поля, дискурсивної практики та самоопису нації. На кожному етапі вирішення завдань було отримано нове знання – реконструйовано етнонаціональної складової у текстах сучасних

українських авторів, окреслено іміджі сучасної української літератури та її потенціал репрезентації етнонаціональній ідентичності в сприйнятті й оцінках різних груп читачів.

Традиція соціологічної рефлексії літератури має глибоке коріння і є різноманітною (достатньо пригадати імена Зіммеля, Адорно, Габермаса, Барта, Фуко, Бордіяра, Жижека, Крістєвої та ін., а з-поміж вітчизняних дослідників – Л. Іоніна, Б. Дубіна, Н. Костенко, А. Ручки, М. Шульги, О. Даниленко, Л. Малес, Ю. Сороки). Концептуальні підходи, до яких і сьогодні звертається соціологія в контексті дослідження літератури можуть бути класифіковані як переважно соціоцентричні, культуроцентричні або текстоцентричні.

Відповідно до соціоцентричної перспективи, розроблюваної Т., пізніше – П. Бурдьє, й найбільш вкоріненої в соціології, література розглядається в структурі інших соціальних інститутів і форм культурної індустрії, здатних впливати на суспільний клімат, культивування цінностей та норм. Але вона витісняє на периферію власне «культурні» ефекти, естетичні установки, засоби сегментації смислів та художніх смаків – впливові регулятори автономного культурного життя.

Культуроцентричний підхід реалізується в перспективі *cultural studies*, в критично-описових дослідженнях окремих культурних сфер на методологічному підґрунті неомарксизму, поєднаному зі структуралізмом, що дає змогу демонструвати, яким чином ідеологічна система структурує культурні практики. Наголос на ідеології як факторі культурної репродукції налаштовує аналіз здебільшого на розкриття владних домінацій в культурному середовищі, тому сучасні дослідники літератури все частіше тяжіють до текстоцентричного підходу або його комбінацій зі здобутками *cultural studies*.

Текстоцентричний підхід зосереджений на структурній та смисловій організації культурного продукту, що розглядається як текст, та актуалізується в якісних соціологічних дослідженнях. Він дозволяє встановлювати інтертекстуальні зв'язки, визначати засоби текстоутворення, зразки символічних артикуляцій авторів та героїв (самоназв, діалектизмів тощо), які не можна розпізнати, працюючи виключно в соціоцентричній перспективі.

Застосований у дисертації соціоцентричний підхід у версії соціальних полів П. Бурдьє не випадково доповнюється дискурсивним аналізом у його критичній версії. Це уможлиблює відстеження змін дискурсивних порядків у літературному полі, встановлювати особливе соціокультурне впорядкування на основі створення значень, таких як різні жанри, стилі. Це стосується художніх творів і літературної критики, де ідентифікатором дискурсивних порядків слугує сама мова та її артикуляційна здатність. Релевантність взаємодоповнення концептів «поля» та «порядок дискурсу», яка доведена у роботі в розвиткові ідеї Н.Феркло, дозволяє подолати напруженість між екстерналістським та інтерналістським прочитанням художніх творів, а також між соціоцентричним та текстоцентричним підходами до аналізу літературного простору. Розуміння художньої літератури як засобу самоописання соціуму дозволяє визначити змістовне навантаження позицій та диспозицій агентів в полі, символічні класифікації, які вказують на наявні у даний час дискурсивні порядки, а також етнонаціональні ідентифікації, що актуалізуються в кожному з них.

Співвіднесення цих підходів дозволило розробити концептуальну модель соціологічного дослідження сучасної української літератури в термінах етнонаціональної ідентичності.

Застосовано конструктивістське бачення, розроблене Н. Луманом стосовно етнонаціональних ментальностей. Однак, вона містить два акценти – перший – сучасний погляд на формування націй, що тяжіє до її сприйняття як конструкту, та прімордіальну відсилку до традицій етносу та його природних витоків.

За такої теоретичної перспективи художня література аналізується в якості засобу самоописання і самоусвідомлення нації, а твори – як варіації цієї самопрезентації. Критичний дискурсивний аналіз забезпечує фіксацію засобів цього самоопису, а також розуміння, за рахунок яких дискурсивних практик вони реалізується. Метод дозволяє визначити легітимні та актуальні дискурсивні порядки в літературі, тобто трансльовані нею ціннісно - смислові

опозиції, що, в свою чергу, апелюють до національного самоусвідомлення суспільства.

Певною новизною відрізняється розроблена методика дискурсивного аналізу текстів, що функціонують в сучасному українському літературному полі, заснована на пропозиціях Т. ван Дейка та ін. Дискурсивний аналіз глибинних інтерв'ю дозволив встановити зв'язок між ступенем залучення молоді до читацьких практик та сприйняттям її іміджу.

Згідно розроблених концептуальних засад підготовлений емпіричний розділ роботи, що базується на аналізі масиву з 90 художніх та літературно-критичних текстів, 30 глибинних інтерв'ю з молодими читачами, а також даних репрезентативних соціологічних досліджень. Відповідно, у відношенні поля реконструйовано механізми його відтворення, а у відношенні дискурсів – їх змістовне наповнення.

До механізмів відтворення поля належать легітимація дефініцій літератури і письменника за умов трансформації кордонів поля, а також маніфестація позицій та статусів як технологія визнання культурних продуктів та їх авторів за умов гомології між літературним полем, полем влади і ринку.

В реконструйованій сегментації літературного поля можна виділити ключові дискурсивні порядки, що циркулюють в ньому, а також артикуляції опозицій, що ці порядки репрезентують, а саме – позиції між "національними" та "універсальними" системами цінностей. Із входженням в поле нових авторів актуалізуються наступні ідентифікаційні зразки – від яскравої артикуляції етнонаціональної ідентичності авторами – представниками першої «хвилі» сучасної української літератури (Ю. Андрухович, О. Забужко, М. Матіос) через поєднання національних, локальних і глобальних дискурсивних порядків у представників другої «хвилі» (С. Жадан, Наталка Сняданко, Ірена Карпа) до наголошення європейськості у наймолодших українських авторів (А. Чех, Любка Дереш), що тільки розпочинають активність в полі – авторів третьої хвилі». Поле відтворюється через послідовність письменницьких поколінь, що артикулюють різні ідентифікаційні зразки. Окрім згаданих «хвиль», це також опозиції між "нативістам" та "модернізаторами" як засоби письменницьких

маніфестацій, засновані на ідеологічних позиціях, опозиції між "авангардом" та "класикою" як репрезентації естетичної диспозиції авторів. Також в цьому дискурсивному порядку реконструюється позиція "негативної ідентичності", яка пов'язана із "травмою мови".

Проаналізувавши найпопулярніші художні тексти, що створюють осердя літературного поля сучасної України та думки читачів, доходимо висновки, що в молодіжному читацькому середовищі, що є найбільш сприйнятливою до культурних впливів групою, українській літературі надається статус периферійної, локальної, такої, що має обмежене поширення (оскільки молодь вважає, що вона порівняно маловідома, має відносно мало переконливих зразків для шкільної соціалізації), внаслідок чого її соціокультурний імідж поступається іміджеві зарубіжної та російської літератури за критеріями сучасності, модності, цікавості.

Разом з тим для окремих аудиторій, серед «читачів-експертів» зокрема, найактивніше залучених до літературного поля, вона не позбавлена певної цікавості, подекуди виступає в ролі актуальної та модної, **а причетність до неї слугує маніфестацією української ідентичності як читача, так і автора.** Визнання автора в референтній групі, серед однолітків, у соціальних мережах та поширеність його творів на ринку є головними критеріями вибору його книжок.

Надалі сформовані методологічні та методичні засади можуть стати в нагоді для досліджень соціокультурних особливостей поля літератури, її ціннісно-сміслових змістів, міжрегіональних культурних відмінностей, репрезентованих у текстах. Виявлені особливості читацького сприйняття сприятимуть вдосконаленню культурних стратегій презентації та поширення творів сучасної української літератури для різних цільових аудиторій.

Дякую за увагу!